

KRISTIAN GERNER
STEFAN HEDLUND:

En omväg via Ungern?

I SvT 7-8/87 jämförde Kristian Gerner och Stefan Hedlund de ekonomiska reformprocesserna i Sovjet och Ungern. I denna artikel återkommer de till skillnaden i påverkbarhet och anpassningsförmåga mellan invånarna i de båda länderna.

Ungern blev en kommandoekonomi av sovjetisk typ först 1949 och där råder bred konsensus om att näringslivet måste styras av ekonomisk rationalitet och inte av politiska diktat. I Sovjet har mer än 6 decenniers centralstyrd planekonomi haft en förödande effekt på systemets mänskliga innehåll.

Kristian Gerner är fil dr i historia och Stefan Hedlund i national-ekonomi.

I en föregående artikel sökte vi belysa förutsättningarna för en framgångsrik ekonomisk reform i Sovjetunionen, genom att jämföra de pågående sovjetiska försöken till reform med den snart tjugoföråriga erfarenhet man i Ungern har av sådana försök. Denna jämförelse mellan Ungern och Sovjet illustrerade emellertid huvudsakligen skillnader i de olika reformförsökens tekniska utformning. I denna artikel skall vi återkomma till betydelsen av det mänskliga materialet, dvs av påverkbarheten och anpassningsförmågan hos de individer som skall verka inom den reformerade strukturen. På denna punkt är skillnaden mellan våra bägge jämförelseobjekt milsvid, och en jämförelse bör därför vara av stort intresse.

Ungern omvandlades till en kommandoekonomi av sovjetisk typ först år 1949, och redan fyra år senare, dvs efter Stalins död i mars 1953, väcktes tankar på att avskaffa detta påtvingade system. Den debatt som då inleddes förknippas vanligen med begreppet "reform", men om vi betänker den korta tid planekonomin varit i bruk torde kanske "återgång till det normala" vara en bättre benämning. Oavsett benämning kom denna begynnande omorientering till ett abrupt avbrott i samband med revolten 1956, men det är viktigt att betona *avbrott*, snarare än *slut*, ty debatten skulle snart skjuta fart igen. Den mentala grunden hade lagts för den nya ekonomiska mekanism som skulle komma att införas i januari 1968.

Som vi redogjorde för i vår artikel, talar visserligen allt flera ungerska ekonomer idag om 1968 års reform som ett misslyckande, men dess allmänna sociala och intellektuella betydelse torde vara svår att överskatta. Den debatt som före-

gick införandet av NEM, och allt det som sedan dess har förevarit, har inneburit en återkomst för den *ekonomiska* rationaliteten som vägledande princip. Individuell företagsamhet, yrkesskicklighet och initiativkraft har stimulerats, snarare än motarbetats och förkvävt av de politiska makthavarna.

Den korta perioden av stalinistisk ekonomisk styrning hann inte fullständigt utrota erfarenheterna av det marknadsekonomiska system som fanns före 1949. Konsten att odla, framställa och marknadsföra vin kunde t ex återuppväckas innan det var för sent, dvs innan de gamla vinbönderna hade hunnit avlida, och den kulturella liberalisering som var en förutsättning för reformpolitiken, innebar att ungrarna tilläts återknyta kulturella och vetenskapliga kontakter med den kapitalistiska världen, dvs med de utvecklade marknadsekonomierna i Västeuropa och USA. Ungerska ekonomer vistas som forskare och professorer vid prestigeuniversitet i Västtyskland och USA, samtidigt som de aktivt deltar i det vetenskapliga livet i Ungern, och gamla emigranter hälsas välkomna tillbaka med allt sitt kunnande. Ungern har ovärderliga resurser i form av s k *humankapital*, vilka kan bli avgörande för ett positivt resultat av försöket att – öppet eller i smyg – återinföra marknadsekonomin.

Det ovan anförda utgör en viktig *strukturell* förutsättning för ungrarnas möjligheter att slutgiltigt överge den socialistiska planekonomi man idag allt mera öppet betraktar som fullständigt misslyckad. Till detta kommer också att det uppenbarligen råder en bred konsensus om att näringslivet måste styras av ekonomisk rationalitet och inte av politiska diktat.

Man säger helt explicit inte bara att *staten* inte skall styra ekonomin, utan även att inte heller *partiet* skall lägga sig i. Härmed vänder man sig mot själva grundvalen för det sovjetiska systemet, som bygger på politikens primat över ekonomin. Det är svårt att värja sig för tanken, att den ungerska reformviljan samtidigt inspireras just av en önskan att komma bort från ett av ryssarna påtvingat ekonomiskt och politiskt system. Samtidigt måste man inse den oerhörda utmaning det skulle innebära mot den marxistiska historieteorins bild av att socialismen oundvikligen måste triumfera, om ett socialistiskt land skulle tillåtas att *återgå* till kapitalismen.

Ungrarna säger inte bara att staten inte skall styra ekonomin, utan även att inte heller partiet skall lägga sig i.

Sovjetisk syn på planekonomi

Det torde knappast behöva påpekas, att det från sovjetisk sida inte finns någon anledning att sträva efter att reformera ekonomin just därför att den är *sovjetisk*. På nationalistiska grunder identifierar man sig med planekonomin som "sin", och sovjetmedborgaren bearbetas ständigt, via den officiella propagandan, med budskapet att just den socialistiska planekonomin utgör den ryska revolutionens verkligt stora bidrag till mänsklighetens utveckling. I snart sextio år, dvs sedan den första femårsplanen togs i bruk 1928, har begrepp som "privat företagsamhet", "marknad", "profit" och "kapital" förknippats med den degenererade kapitalismen och utgjort mycket allvarliga skymford i den sovjetiska debatten.

Två generationer sovjetmedborgare har på detta vis indoktrinerats att ta avstånd från allt det som förknippas med en fungerande marknadsekonomi.

Till detta kan vi också lägga, att de ekonomiska aktörer som under 1920-talets NEP tänkte och handlade enligt marknadens logik, under 1930-talet kom att tystas ned – eller helt enkelt likvideras. Den ekonomiska vetenskapen lades ner och ekonomisk rationalitet upphörde att ha någon betydelse i näringslivet. I sin lärobok i politisk ekonomi, från 1952, hade Stalin – med otvetydig auktoritet – följande att säga: "Att belasta den politiska ekonomin med frågor rörande den ekonomiska politiken vore att förstöra den som vetenskap." Samtidigt isolerades landets medborgare från omvärlden. Aktörerna i den sovjetiska ekonomin svävade i okunnighet om de ekonomiska teorier rörande såväl plan- som marknadsekonomi som utvecklades i Europa och USA. De sovjetiska ekonomer som tog sin tillflykt till Väst ignorerades och blev till "ickepersoner" i sitt gamla hemland.

Sovjetunionens självpåtaga intellektuella isolering luckrades förvisso upp något under Chrusjtjev och Brezjnev, men den grundläggande misstänksamheten och fientligheten mot allt som kommer från Väst har bestått. Även om enstaka sovjetiska intellektuella har kunnat informera sig om tankar och utvecklingstrender i omvärlden, har den stora massan av sovjetmedborgare fortsatt att indoktrinerats enligt de gamla, stalinistiska, mallarna. Det torde bland merparten av folket inte finnas någon som helst mental beredskap för marknadsekonomin krav, ingen levande tradition av långsiktig ekonomisk rationalitet. Snarare torde det vara så, att

utbredda etiska och moraliska värderingar uppfattas som "fult" – eller som "spekulation" – allt det som är förknippat med marknadsekonomi, dvs ränta, vinst, risk, inkomstskillnader, osv.

Strukturell tröghet

Det finns också en betydande strukturell tröghet i den sovjetiska ekonomin. De snart sextio åren av planhushållning har resulterat i ett finmaskigt, och slitstarkt, nät av ministerier, branschorganisationer, truster och andra institutioner, vilka alla har tillkommit genom politiska beslut och som uppträder enligt politiska snarare än ekonomiska principer. Dessa byråkratiska strukturer kontrollerar både materiella resurser, pengar och arbetskraft, men saknar instrument för att bedöma den ekonomiska lönsamheten av sitt handlande. Skogshushållningsministeriet levererar timmer som i termer av arbetskraftsförbrukning och miljöförstöring kostar mer än det smakar. Vattenhushållningsministeriet genomför konstbevattningsprogram som på kort sikt möjligen kan ge en positiv effekt på arealavkastningen, men som på längre sikt leder till såväl försaltning som försumpning av betydande arealer, osv. Exemplet är legio. Systemet är enögt inriktat på att maximera produktionens storlek och saknar effektiva restriktioner på kostnadssidan. Inga kalkyler görs över lönsamhet i olika alternativ, och varje enskild ekonomisk aktör vet att han kommer att överleva oavsett lönsamhet. Sett ur sitt eget snäva perspektiv, skulle dessa funktionärer inte ha något att vinna på en övergång till marknadsekonomi.

Det är dessa byråkrater Gorbatjev syftar på då han talar om ett utbrett mot-

stånd mot reformprocessen, och det är detta systems funktionssätt som åsyftas då man talar om behovet att övergå från *administrativ* till *ekonomisk* styrning. Det allvarligaste i sammanhanget är emellertid inte styrprinciperna som sådana, utan den effekt de över snart sex decennier av centralstyrd s k planekonomi har haft på det sovjetiska humankapitalet, dvs på systemets mänskliga innehåll. Denna effekt karakteriseras på följande sätt av ekonomen Nikolaj Sjmelev, i juninumret av *Novyj Mir*:

Så var det ingenjören (med alla det rena ingenjörstänkandets förtjänster och brister) som blev den centrala figuren i hela den ekonomiska hierarkin, från verkmästaren upp till ministern, med vana och erfarenhet av organisatoriskt arbete, men ofta utan varken erfarenhet eller förståelse av ekonomi och ekonomiska lagar. Det är därför nödvändigt att gradvis ersätta ingenjörerna med ekonomer, eller kanske med ekonomer och sociologer i förening.

Vad Sjmelev här utan omsvep medger är således att man saknar det humankapital som är nödvändigt för en framgångsrik reform, men att en omorientering i önskad riktning skulle vara på gång finns det knappast något som tyder på. Snarare tvärtom. Den välkända kvinnliga reformförespråkaren Tatjana Zaslavskaja, som representerar just den efterlysta kombinationen av ekonom och sociolog, utsattes t ex nyligen för ett otrevligt påhopp för sina idéer om reformprocessens krav, och vid sitt besök i Centalasien i maj höll Gorbatsjev ett tal som mycket starkt lovordade just ingenjörerna och det tänkande och de traditioner som är förknippade med "ingenjörfilosofin": kommando, disciplin, ordning och reda.

Olika lärprocesser

Så långt har vi pekat på traditioner och strukturer som viktiga bestämningsfaktorer för de s k humankapitalet. Till detta kommer emellertid också de högst annorlunda lärprocesser som de bägge länderna har genomgått. I Ungern har man under snart två decennier experimenterat med olika kombinationer av plan och marknad, och torde härigenom ha samlat mycken värdefull erfarenhet av de bägge principernas funktionsduglighet, dels var för sig, dels i kombination. Att den rena planekonomin fungerade illa var en slut-

---

Hos folket i Sovjetunionen finns inte någon som helst mental beredskap för marknadsekonomiska krav.

---

sats man drog redan 1953, och att plan och marknad i kombination inte heller utgör något livsdugligt alternativ kom till mycket klart uttryck i den "halvofficiella" rapport vi redogjorde för i vår föregående artikel. Återstår gör då endast en konsekvent satsning på det enda återstående alternativet, dvs att införa en *riktig* marknadsekonomi. Sociala aspekter måste givetvis tas med i beräkningen, men politiska ingrepp får inte bli styrande, utan enbart reglerande och omfördelade i efterhand. I Ungern tycks man ha kommit till den slutsatsen, att vägen till en ökad välfärd måste gå via marknaden.

Om vi nu flyttar oss till den sovjetiska sidan framträder en helt annan lärprocess. I en artikel i *Novyj Mir* från maj i år, som primärt utgör en kritik av Ungerns väg men som i något förtäckta ordalag

även kan ses som kritik av Gorbatsjevs *perestrojka*, slår ekonomen L Popkova entydigt fast att socialismen är oförenlig med en marknadsekonomi. Popkova säger sig ha analyserat den "tredje vägen", dvs den marknadssocialism som förespråkas av socialdemokrater i Väst, och ha funnit den helt förkastlig. Man kan inte vara bara en smula havande, säger Popkova och tillägger:

Antingen plan eller marknad, antingen kommando eller konkurrens. Man kan förvisso söka efter och tillämpa något mitt emellan, men bör då inte räkna med att ha någon framgång, med att lyckas sitta samtidigt på två stolar.

Popkova menar, att varje gång socialdemokraterna har fått tillfälle att genomföra sin "tredje väg" har de misslyckats. Ekonomierna har stagnerat och social misär har brett ut sig. Nej, idealet är i stället den strikta planekonomin, som utmärks av regelbundenhet, utan utrymme för minsta slump, för spel, fantasi eller oklarheter. Förvisso kan man uppfatta Popkovas framställning som ironiserande, men slutsatsen blir densamma, att Gorbatsjev i konsekvensens namn måste välja antingen – eller.

Ryssarna har lärt sig att misstro överraskningar, spontanitet och initiativ, samtliga centrala beståndsdelar i en marknadsekonomi. Man vill först och främst ha lugn och ro – en fast plan att inrätta sig efter. Man har förvisso insett att sovjetekonomin kanske inte är den mest blomstrande i världen, men vilken lärdom har man dragit härav? Vi citerar Sergej Zalygin, chefredaktör för *Novyj Mir*, och en av de mest ivriga förespråkarna för Gorbatsjevs *glasnost* och *perestrojka*:

Misstag . . . Sådana kan naturligtvis förekomma – vi har varit pionjärer i byggandet av ett nytt samhälle, och vi söker nya vägar, men det viktiga är frågan varför vi inte lär av våra misstag? I stället för att utarbeta metoder och medel för att undvika misstag, utarbetar vi medel för att dölja och kamouflera dem, samtidigt som vi håller god min. Man säger: vi lär av misstagen. Man kan lätt få för sig, att ju större misstag en människa gör, desto klokare blir hon.

Zalygin visar att "lärdomarna" i det sovjetiska systemet inte leder till något ifrågasättande av planekonomin. Han talar i sin analys inte alls om marknad, utan om de tre aktörerna staten, byråkratin och allmänheten. Hans uppfattning om "reformer" är att allmänheten via debattfrihet – *glasnost* – skall kunna förmå staten att ingripa mot felande och maktfullkomliga byråkrater, allt medan planekonomin som sådan förblir orörd.

Det finns i detta sammanhang en terminologisk finess som bör uppmärksammas. Under lång tid har det varit gängse praxis att betrakta de ryska orden *reforma* och *soversjenstvovanie* som varandras motsatser. Det förra betyder "reform", och innebär att något som har gått fel skall rättas till, medan det senare betyder "fullbordande", och således antyder att det möjligen kan finnas vissa skönhetsfläckar att ta bort, men att grunden är solid och ingalunda i behov av förändring. Under det senaste året tycks dock begreppet *soversjenstvovanie* helt ha utgått, och ersatts av *perestrojka*, som i Väst vanligen förknippas med reform. I Zalygins uttalande ovan går emellertid tankarna osökt till just *soversjenstvovanie*, till fullbordande av en i övrigt korrekt modell, snarare än till *reforma*, dvs att något skul-

le vara i grunden fel och behöva ändras. Distinktionen kan tyckas något esoterisk, men i Sovjet är orden viktiga, och Zalygins sätt att uttrycka sig säger en hel del om vilken betydelse det egentligen är man lägger i begreppet "reform". Det torde knappast vara den som vanligen förmedlas av massmedia i Väst.

Skillnaden i skala

Avslutningsvis finns det ytterligare en viktig skillnad mellan Sovjetunionen och Ungern, som ofta betonas i Sovjet men sällan uppmärksammas i Väst, nämligen den stora skillnaden i skala. Sovjetunionen omfattar en sjättedel av jordens yta, sträcker sig över två kontinenter och elva tidszoner, och har drygt 280 miljoner invånare. Ungern däremot är ett litet land, mitt i Europa, med endast omkring tio miljoner invånare. Sovjetunionen är en multinationell stat med många olika kulturer, medan Ungern är en i det närmaste homogen stat, kulturellt såväl som språkligt.

Den ungerska ekonomin är möjlig att överblicka och diskutera. En övergång till marknadsekonomi skulle inte hota att lösa upp eller spränga landets kulturella och politiska enhet, genom oförutsedda spänningar och konflikter. I det sovjetiska fallet är det emellertid mycket svårt att skapa en tillförlitlig helhetsbild av ekonomins faktiska tillstånd, och det är därmed också mycket svårt att förutse konsekvenserna av olika typer av ingrepp och förändringar.

Den decentralisering och det utökade lokala självstyre som måste följa på en genuint marknadsekonomisk reform skulle i det sovjetiska fallet också accentuera de

regionala olikheterna och skiljelinjerna i det i grunden *ryska imperium* som officiellt presenteras som en frivillig sammanslutning av femton suveräna stater. Om man inte längre kan framhålla att det är fördelaktigt att tillhöra en från Moskva dirigerad, centralstyrd planekonomi, faller också ett viktigt argument mot politisk självständighet för länder som Estland, Georgien och Uzbekistan. En reform skulle hota att göra klart för alla, att Sovjetunionen egentligen är en imperialistisk stat som ur *ekonomisk* synvinkel saknar existensberättigande, en kolonialmakt med syfte att stärka *ryssarnas* välde.

Sammanfattning

Kort uttryckt kan både Ungern och Sovjetunionen idag sägas stå inför ett val mellan tre principiellt annorlunda ekonomiska modeller: den rena planekonomin, en riktig marknadsekonomi, eller en hybrid. De ungerska ekonomerna dömer, med ett uppenbart stöd i en kraftig folkopinion, ut inte bara planekonomin utan även de olika blandformerna. I Sovjet torde det knappast finnas någon som förespråkar en riktig marknadsekonomi, och många tycks även förkasta olika hybridformer. Beträffande den "tredje vägens" oframkomlighet har vi ovan sett en rörande samstämmighet mellan den ungerska patriotiska frontens rapport, och uttalanden från sovjetiska ekonomer som t ex Popkova.

Som paradoxalt i detta sammanhang framstår att Gorbatjev – officiellt – förespråkar just den form av blandekonomi som ungrarna, efter snart tjugo års mixtrande, dömer ut som oförenlig med ekonomisk effektivitet, och som sovjetiska

ekonomerna dömer ut som oförenliga med socialismen. Gorbatsjev vill förena socialism med effektivitet och ekonomisk rationalitet, men det socialistiska system som grundades av Lenin, förfinades av Stalin och fullbordades under Chrusjtjev och Brezjnev är ett system som bygger på politisk kontroll i första hand, och där den "ekonomiska mekanismen" måste anpassas till det politiska och administrativa systemets krav.

Den sovjetiska planekonomin håller — enligt samstämmiga vittnesbörd från den sovjetiska debatten — på att förstöra naturen, dvs själva grundvalen för all mänsklig

---

Det är mycket svårt att förutse konsekvenserna av olika ingrepp och förändringar i Sovjet.

---

existens. Ett av de första symptomen, som blev märkbart redan för femton år sedan, är att landet inte är självförsörjande med spannmål, detta trots en resursinsats som kan förstås endast genom att likna det sovjetiska jordbruket vid ett av astronomins "svarta hål". Redan här finns ett allvarligt hot mot landets anspråk på jämställdhet med USA, och de ekonomiska och sociala konsekvenser som tornar upp sig vid horisonten har av Sergej Zalygin beskrivits på följande sätt:

Och redan står det klart, att om vi inte bringar ordning och genomför en demokratisering kommer vi inom femton år att vara ett av de allra jordfattigaste, mest lågavkastande, och även absolut sett fattigaste länderna. Så gör vi definitivt slut på våra i sanning enastående naturresurser, på själva naturen, och går därmed själva under.

Det är den strukturella ekonomiska krisens hot mot Sovjetunionens supermaktsställning som bekymrar Gorbatsjev, och som får honom att tala om behovet av *perestrojka* och "radikala reformer". Det är absolut inte på grund av ett starkt folkligt tryck underifrån, och knappast heller på grund av omtanke om folkets välfärd, som Gorbatsjev vill ha reformer. Det han vill åstadkomma är att stärka Sovjetunionen i dess roll som militär stormakt, som supermakt, och då måste landet ha en ekonomi som åtminstone kan föda och klä den egna befolkningen.

Av Ungern kan man inte lära hur plan och marknad på bästa sätt bör kombineras, då den ungerska erfarenheten klart antyder att dessa två är oförenliga storheter. Om det därför verkligen vore *ekonomiska reformer*, i ordens "rätta" bemärkelse, som lockar, så kräver logiken att man skall dra en helt annan lärdom av Ungern, nämligen att de gångna tjugo årens blandekonomi var ett misstag. Man bör då undvika att gå omvägen via Ungern och i stället rikta blickarna åt det håll där de ungerska ekonomerna tror sig hitta lösningen på *sina* problem. Margaret Thatchers Storbritannien borde då stå modell, snarare än Ungern, DDR och andra Öststater, som på olika sätt söker göra sig fria från sitt från Sovjet importerade stalinistiska arv.

Själva absurditeten i denna utsaga illustrerar något av de grundläggande skillnaderna i sovjetiska och ungerska målsättningar. Gorbatsjev vill behålla den politiska styrningen av och stärka partiets kontroll över ekonomin, medan ungrarna vill avskaffa både den politiska styrningen och partiets kontroll. Gorbatsjev vill genomföra en mobilisering av massorna

med hjälp av skärpt disciplin, en "revolution uppifrån" enligt mönster från Peter den Store och Stalin, med syfte att stärka landets militära makt. Det ungerska folket vill komma undan denna makt, och pressar därför sina ledare i riktning mot marknadsekonomi, politisk pluralism och integration med de demokratiska maknads-ekonomierna i Västeuropa.

Under "normala" omständigheter skulle ungrarna knappast överväga att försöka ta språnget till Väst, men just genom att Gorbatsjev oupphörligen talar om behovet av radikala ekonomiska reformer för egen del, och samtidigt ger Ungern god press i Sovjetunionen, bakbinder han sina egna händer. All den mödosamt uppbyggda internationella politiska prestige han idag onekligen åtnjuter skulle torpederas om han förbehöll sig ensamrätt till ordet "reform", och sände sina trupper mot ungrarna, som verkligen *försöker* reformera sitt i grunden stalinistiska ekonomiska system. Det kan bli Ungerns lycka att Gorbatsjev är så listig att han

t o m lurat sig själv. Han kan i ett snabbt drag komma att förlora Ungern ur den "socialistiska gemenskapen", samtidigt som Sovjet stapplar vidare på det ekonomiska förfallets breda väg. Vi ser hur allt fåvitskt tal om "ekonomiska reformer" i Sovjetunionen löses upp i rök. Trollkarlen från Kreml har uttömt sitt förråd av illusionsnummer, och medan belysningen sakta tonas ner återstår för honom bara att äta upp den allra sista kaninen, ta på sig hatten och lämna scenen.

PS Denna artikel författades i september 1987. Sedan dess har Gorbatsjev hållit sitt stora jubileumstal den 2 november, vilket allmänt har betraktats som en västgötaklimax. Dessutom har Moskvas partichef Boris Eltsin, allmänt betraktad som den mest radikale reformförespråkaren i politbyrån, tvingats att avgå. Dessa bägge händelser bidrar tyvärr till att ytterligare förmörka den redan pessimistiska bild som vi ovan presenterat.